

te ligplaats voor de boot van de waterpolitie.

Pontbediening

De pont was een zogenaamd reepveer. Tussen de veerstoepen aan weerszijden van het kanaal was een manillatros aangebracht die op de bodem van het kanaal lag. Een deel van de tros lag door halfopen geleideogen over de lengte van de pontvloer. De pontbediende sloeg een kettinkje waar een schoteltje aan vast zat, om de manillatros (de reep) op de dekvloer en trok zo de pont en zijn lading over het

water. Aan het eind van iedere gevaren pontlengte werd met een handige beweging de ketting losgemaakt en liep de pontbediende terug naar de achterkant. Dan begon de trekhandeling opnieuw, tot de pont de andere oever had bereikt. Bij de herverkaveling van Walcheren, na de oorlog, is de pont buiten gebruik geraakt en nu wijzen slechts de restanten op deze oude oversteekplaats van het Kanaal door Walcheren.

A.M. Leer

Rust en werk

Bedrijfsgebouwen met buitenverblijven op Walcheren

In het vorige nummer van *De Wete* beschreef de heer Kaljouw een aantal buitenplaatsen langs de Oude Vlissingseweg in zijn artikel 'Van Zorgvrij tot Buitenrust'. Zoals langs alle uitvalswegen van Middelburg lagen ook langs deze weg buitenplaatsen, speelhoven, kwekerijen, bleekvelden en herbergen. Wat de buitenplaatsen aan het begin van de Oude Vlissingseweg trouwens zo interessant maakt, is dat ze vrijwel allemaal dateren uit het begin van de negentiende eeuw. Verderop langs deze weg lagen wat oudere buitenplaatsen, die veelal aangelegd zijn aan het eind van de zeventiende of het begin van de achttiende eeuw. Op een enkele uitzondering na verdwenen deze juist aan het eind van de achttiende eeuw.

Maar daarover wilde ik het nu niet hebben. Wel zette het artikel van de heer Kaljouw mij ertoe aan om eens wat dieper in te gaan op een van de buitenplaatsen die hij beschrijft.

In zijn artikel noemt de heer Kaljouw namelijk de buitenplaats De Parel, die volgens hem in 1826 werd gekocht door Wilhelmus van Uije. Over dit buitentje is ooit een artikel geschreven, dat met name de geschiedenis van De Parel na die verkoop in 1826 beschrijft.¹ De ontstaansgeschiedenis van De Parel komt echter in geen van beide artikelen aan bod; toch is die interessant genoeg om daar wat over te vertellen. De buitenplaats De Parel is namelijk voortgekomen uit een windmolen. Een combinatie dus van een bedrijfsge-

bouw met een buitenverblijf. Daar zijn meer voorbeelden van te vinden, ook op Walcheren. Maar voordat ik die geef, wil ik eerst kort iets over de buitenplaats De Parel vertellen.

Buitenplaats De Parel

Kort nadat de buitenplaats De Parel was

opgezet, toen het huis een wat deftiger bestemming kreeg, waarschijnlijk omdat het vanaf die tijd in gebruik werd genomen als buitenplaats. Om een idee te krijgen, is een vergelijking met de nog bestaande boerderij Dauwendale in Middelburg-Zuid interessant: ook daar is een lage woonlaag op de begane grond en daarboven een

aangelegd, is er een tekening van gemaakt. Deze is gedateerd in 1820 en laat een huisje zien met een empire voorgevel, waarbij opvalt dat de eerste verdieping hoger is dan de woonlaag van de begane grond. Als je de originele tekening bekijkt, zul je zien dat die gevel er los opgeplakt is – onder dat stukje papier zit de weergave van de oorspronkelijke voorgevel. Hoe verklaar je dat? Het was volgens mij oorspronkelijk een gewoon arbeidershuis met enkel een woonlaag op de begane grond en een zolder. De verdieping is er later

Buitenplaats De Parel kort na de verbouwing van het huis. (Tekening, z.n., 1820, coll. Zeeuws Archief, Historisch-topografische atlas Middelburg HTAM-200)

hoge eerste verdieping, met andere ramen en een andere soort baksteen. Die verdieping is er duidelijk ook later bovenop gezet. Het huis van buitenplaats De Parel dat we op de afbeelding uit 1820 zien, is dus zeer waarschijnlijk ouder dan de buitenplaats zelf en geeft aan dat er op die plek eerst bebouwing met een heel andere

functie gestaan moet hebben. Die bebouwing is vervolgens aangepast aan de nieuwe functie: buitenverblijf voor een eigenaar uit de stad.

Maar nu keer ik terug naar mijn onderwerp: de combinatie van buitenverblijf en bedrijfsgebouw.

Molen De Parel

Op de plaats van het latere buitenplaatsje stond in 1798 “Zeekere Olymoolen de Parel met deszelfs Pakhuysen, en twee knegts woningen als mede Een Speelhof met deszelfs huysinge en Landerijen ter Nombre van 495 Roeden, idem nog 102 Roeden, samen 1 Gemet 277 Roeden”. Een speelhof is een tuin die bedoeld is voor het vermaak. Adriaan Halffman kocht dit complex in genoemd jaar voor 1000 Vlaamse ponden, en nam voor nog eens 400 pond tevens de losse goederen over: “vaatwerk, gereedschappen, thuincieraaden, broeybakken, Raamen, tot voorsch. molen, huysing en thuyne behorende”.² Erg lang heeft molenaar Halffman niet van zijn bezit kunnen genieten, want hij overleed een paar jaar na de aankoop. Met de oliemolen was het daarna snel gedaan: in 1802 kochten Jacob van Driel en Hendrik van den Broecke elk de helft van de molen, waarna Van Driel van zijn compagnon nog in hetzelfde jaar diens helft kocht. Die bestond toen uit het stukje grond “daar bevorens de Olymolen de Paerel op had gestaan”.³ De heren moeten de molen dus kort na de aankoop hebben gesloopt. Ten noorden van de molen stond nog een “Huys met Schuure, Stallinge, Backeete, Speel en Moeshoff” met een oppervlakte van 2 gemeten en 288 roeden. Dit was evenals de molen in bezit van Halffman en kwam na diens overlijden in handen van

Johan Pieter Ermerins. Al in het volgende jaar werd dat huis te koop aangeboden. Uit de advertentie blijkt dat het de naam van de voormalige molen heeft overgenomen: “de Buitenplaats, genaamd de Paerel, met zijn Huizinge, schoone Moestuin en Weyland”. De koper was Willem Ermerins, die er 650 pond voor neertelde.⁴ Dit zou het huis kunnen zijn dat te zien is op de tekening uit 1820 en dat later is verbouwd tot het herenhuis van buitenplaats De Parel.

Buitens en bedrijven

De Parel combineerde dus een bedrijfsgebouw, de molen, met een klein buitenverblijf. In de achttiende eeuw was de molen steeds in bezit van mensen die afkomstig waren uit de Middelburgse middenstand.⁵ Deze oefenden niet zelf het bedrijf uit maar hadden daarvoor een bedrijfsleider en knechten in dienst. Zelf verbleven de eigenaren maar af en toe op hun buitentje, en konden dan tegelijk hun bedrijf inspecteren. Een dergelijke combinatie van bedrijf en buitenplaats kwam vaker voor. Daarvan geef ik enkele voorbeelden. Vanaf De Parel hoeven we niet ver te reizen voor het eerste voorbeeld. Aan de overkant van de Vlissingeweg, een paar honderd meter verderop, werd in 1777 de houten oliemolen De Verwachting gebouwd.⁶ Van deze imposante windmolen met zijn bijgebouwen bestaat een fraaie tekening, waarop tevens het inrijhek te zien is: twee gebeeldhouwde sokkels met schildhoudende leeuwen erop, met daartussen een sierlijk smeedijzeren hek. Dit is niet het soort hek dat je verwacht bij een bedrijfsgebouw. Rechts van het hek is een bakstenen gebouw te zien dat bestaat uit een woonlaag op de begane grond en een verdieping. De voorgevel is drie ramen

breed, waarbij de middelste vensteras in een risaliet is gevat, die wordt bekroond door een timpaan. Dit is evenmin iets wat je zou verwachten op het erf van een bedrijf. Het lijkt er dan ook op dat het gebouw bedoeld was als buitenverblijf voor de eigenaar van de molen.

De molen is opgericht door een gezelschap ondernemers onder leiding van Jacob Poley jr. Poley werd later eigenaar van een tweede oliemolen, De Fortuyn, die in 1739 was opgericht en net als De Verwachting aan de Vlissingeweg stond. Hij was lid van de Sociëteit der Olieslagers te Middelburg.⁷ Het is mogelijk dat Poley zelf in Middelburg woonde en hij alleen of in toerbeurt met zijn compagnons het huis bij De Verwachting gebruikte als zomerverblijf. Mogelijk was deze Poley verwant aan Jan Poley die in 1775 een molen “tot het malen van differente goederen” oprichtte die eveneens aan de Vlissingse straatweg stond.

Bij de acht houtzaagmolens bij Nieuw- en Sint Joosland stond eveneens een koepel, waar de vennoten zaken konden bespreken maar waarschijnlijk ook met vrouw en kinderen een zondagmiddag konden genieten.

Zoutketen

Niet alleen bij windmolens, ook bij zoutketen richtten de Walcherse eigenaren hun siertuinen en buitenverblijven in. Een zoutkeet is een bedrijf waar zout wordt gewonnen uit gedolven turf.

Men kon in de achttiende eeuw aan de noordzijde van het havenkanaal van Middelburg de “extra sterke, welbetimmerde en op een zeer aangename en gelegen Plaats staande Zoutkeet” aantreffen, waarbij zich “een annexe Buitenplaats, ge-

naamd Land- en Water-Zigt, met zijn Stalling en Koetshuis” bevond. In de zoutkeet zelf werkte Cornelis Blaeze. De buitenplaats zal bedoeld geweest zijn voor een eigenaar uit de stad.⁸ Mogelijk dateerde het huis uit 1744, toen eigenaar Johan de Cliever verzocht om “van de ledige erve aan de keete daar Blaas Cornelisse in

Oliemolen De Verwachting aan de Vlissingeweg. (Tekening in kleur, z.n., z.j. [begin negentiende eeuw], coll. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata deel II, nr. 793)

woont, de breedte van 22 voeten en dat van de steenen pad tot aan de kille [te gebruiken], teneinde aldaar een somerhuys te doen bouwen.”⁹

Overigens bezat De Cliever waarschijnlijk een tweede, en grotere, buitenplaats: (Groot) Valkenburg bij Meliskerke.¹⁰ Het dicht bij de stad gelegen zomerhuis zal van pas gekomen zijn op mooie zomerse

De zoutketen met zomerhuizen langs het Havenkanaal van Middelburg. (Tekening in kleur, z.n., z.j. [begin negentiende eeuw], coll. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata deel II, nr. 308)

zondagen, terwijl voor een wat langere periode Valkenburg als buitenverblijf gediend zal hebben.

Niet alleen een keet bij Middelburg, ook verschillende zoutketen bij Arnemuiden waren voorzien van een buitenverblijfje. Meestal was dit niet meer dan een koepel. Op een afbeelding uit het midden van de achttiende eeuw kan men enkele keten zien: kleine, veelal vierkante gebouwen met een puntdak. Maar er was genoeg ruimte om er een zondagmiddag plezierig te kunnen doorbrengen.

In de jaren 1730-1740 ging het goed met de zoutnering en daardoor lieten steeds meer eigenaren van zoutketen een tuintje bij hun bedrijf aanleggen, waarin ze dan een koepel plaatsten.¹¹ Goed voorbeeld doet goed volgen – zoals dat gebruikelijk is in Arnemuiden – en al na enkele jaren liep de zaak uit de hand. In 1735 notuleerde men in de vergadering van het stadsbestuur: “Alzo bevonden wordt dat sommige keet- of pannebazen het bestaan bij en

omtrent hun keeten te bebouwen met zomerhuizen als anderszins op de ledige erven op grond dezer stad”, en werd het nodig gevonden te benadrukken dat voor het optrekken van die bouwwerken toestemming nodig was.

Aan de Nieuwlandseweg stond een huis dat naar verluidt een restant was van een dergelijk zomerhuis. Het heeft lang bekend gestaan als het Hooge Huis. Zulke zomerhuizen waren bedoeld voor de eigenaar, die meestal in Arnemuiden of Middelburg woonde. Bij de zoutketen stonden vaak ook woningen voor de bazen. Zo vroeg eigenaar François Engelse in 1735, geheel volgens de regels, toestemming voor het bouwen van een zomerhuis. Bij de keet stond toen al een woning die bewoond werd door Carel Cornelisse, kennelijk de baas.¹²

De eigenaren Bastiaan van Pantegem en Pieter van der Weele kregen in 1740 toestemming om “een deur te mogen hangen aan hun keeten en zomerhuys voor de tijd als deselve met hun familie aan de keeten zijn en anders niet”. Een wat mysterieus bericht, maar wel één waaruit duidelijk wordt dat de eigenaren niet zelf op de keet woonden. Mogelijk betreft het hier een afscheiding tussen het bedrijfsgedeelte en

de rest van het erf en de gebouwen. Het bleef niet bij zomerhuizen alleen, ook tuinen werden aangelegd bij de keten. In 1740 legde Lieven Menschaart op “de ledige erve aan deszelfs zomerhuys, staande op het eiland aan de keten” een speelhof aan.¹³ Eerst had hij blijkbaar het zomerhuis gebouwd. Dat hij die tuin er later aan toevoegde, geeft aan dat zijn welvaart in de loop der jaren was toegenomen. In de jaren zeventig beleefde de zoutnering wederom een bloeiperiode, want er werd weer gebouwd. Eigenaar Engelbrecht Johan van der Mandere liet in 1773 een zomerhuisje bouwen bij zijn keet “De Ketterye”.¹⁴ Net als De Cliever gebruikte Van der Mandere zijn keet waarschijnlijk als verblijf voor één dag, wellicht voor de zondagmiddag, als men met het gezin en vrienden na de kerkdienst naar de tuin ging. Vele ‘gewone’ speelhoven rond de steden vervulden eveneens deze functie en ook daar kwam het voor dat de eigenaren verderop op het eiland een tweede buitenplaats hadden voor een wat langduriger verblijf. Dit was eveneens het geval met de eerdergenoemde zoutkeet Land- en Waterzigt. In 1785 was deze in bezit van Elisabeth Wijbo, echtgenote van Egbert Philip van

De zaagmolens ten noorden van Nieuw- en Sint Joosland met koepel, gezien vanuit het oosten. (Tekening in kleur, z.n., z.j. [begin negentiende eeuw], coll. Zeeuws Archief, Zeeuws Genootschap, Zelandia Illustrata deel II, nr. 786)

Visvliet. Dit echtpaar bezat behalve de zoutkeet met speelhof de buitenplaats Noordhout bij Serooskerke, waar het de zomers doorbracht.¹⁵ Land- en Waterzigt, vrijwel op loopafstand van hun huis in de Middelburgse Brakstraat, zal voor ontspanning op de zondagmiddagen gediend hebben.

Ook in de jaren tachtig bleef het goed gaan met de zoutnering en werden de zomerhuizen en hun omgeving steeds luxueuzer, zoals het “Sommerhuys aan de Zoutkeete dezer Stad” dat Johannes van Soelen in 1785 kocht voor 50 pond van de weduwe van Steven van den Bosch.¹⁶ Nog in hetzelfde jaar ging Van Soelen ertoe over om op zijn terrein een dreef aan te leggen en om daarlangs bomen te planten. Deze dreef liep van het zomerhuis bij de zoutkeet die hij al bezat, genaamd de Vergenoeging, naar zijn nieuwe aanwinst.¹⁷ Hij zal zeker vergenoegd geweest zijn met zijn twee zomerhuizen.

In hetzelfde jaar wilde Jacob Mareeuw enkele bomen bij zijn zomerhuis op zoutkeet Den Dobbelsesteen planten. Trouwens opvallend dat pas in deze periode de zoutketen namen kregen, alsof het buitenplaatsen of speelhoven waren. Dit kan een teken zijn dat ze steeds meer gezien werden als een soort buitenplaats.

Andere bedrijven

In de jaren zeventig van de achttiende eeuw beleefde niet alleen, zoals gezegd, de zoutindustrie een betrekkelijke bloei-periode, maar ook in andere sectoren ging het goed. Iedereen die het zich kon veroorloven, maakte van de welvaart gebruik om een of andere vorm van buitenverblijf in te richten. Buitenverblijven kon men in die tijd dan ook op allerlei locaties en bij allerlei soorten bedrijven vinden. Dat van Adriaan van der Meulen in Domburg bijvoorbeeld bestond in 1774 uit “een Huijs sijnde een Smitse en Speelhoff met het soomer Huijs daer in staende”.¹⁸

Elders in het land

Ook elders kon men combinaties van bedrijven met kleine speelhoven of buitenplaatsen aantreffen. Zo is een aantal buitenplaatsen bij Schuddebeurs op Schouwen ontstaan uit blekerijen. Het nog bestaande Bleykzigt was in het midden van de achttiende eeuw in gebruik als textielblekerij maar beschikte daarnaast over een speelhuisje waar de Zierikzeese eigenaar in de zomer enkele dagen kon vertoeven.¹⁹

Enkele buitenplaatsen langs de Vecht zijn ontstaan uit dakpannen- en baksteenfabrieken. De beroemde buitenplaats Zijdebalen aan de Vecht bij Utrecht bood binnen zijn grenzen plaats aan een zijdespin-

nerij.²⁰ Het buitenplaatsje Brouwersrust op het bolwerk Slotermeer in Amsterdam, waar twee fraaie laat-achttiende-eeuwse afbeeldingen van bestaan, bevond zich op het terrein van windmolen De Hooiberg. De eigenaar F.L. Harderwijk was, we raden het al, brouwer.²¹ De molen zal wel gebruikt zijn om de grondstoffen voor het bier te malen.

Negentiende eeuw

Veel voorbeelden uit de negentiende eeuw heb ik nog niet kunnen vinden. Een mogelijke uitzondering is de pel-, chocolade- en mosterdmolen De Grenadier op het gelijknamige bolwerk in Goes: op een tekening uit het midden van de negentiende eeuw is te zien dat rond de molen en het huis van de eigenaar een tuin was aangelegd met bloemperken en treurwilgen. Deze locatie past echter niet helemaal in het rijtje buitenverblijven omdat het geen buitenverblijf was, maar zeer waarschijnlijk permanent werd bewoond. Naast deze molen bezat de eigenaar immers de buitenplaats Rust na Arbeid bij Driewegen.

Een ander voorbeeld is dat van de kweker en tuinman Willem Verhoeven Pz., die in 1825 voor een paar dagen met zijn koopwaar was neergestreken in Goes en een advertentie in de krant zette. Volgens die annonce woonde hij toen “op de Buitenplaats de Loodasch Branderij, te Krooswijk, even buiten Rotterdam.”²² De naam van dit buiten doet vermoeden dat het voordien een fabriekje is geweest.

Besluit

Met deze voorbeelden wordt wel duidelijk dat men in de achttiende eeuw vrijwel alles aangreep om ergens een tuin of buitenverblijf in te richten. Dit kon een koepel zijn

waarin men alleen overdag verbleef, zoals bij de Arnemuidse zoutketen, maar ook een vakantiehuisje waarin men meerdere nachten kon logeren, zoals bij molen De Verwachting. In de loop van de achttiende eeuw werden de buitens steeds luxueuzer en werden er ook tuinen bij aangelegd. Dergelijke buitenverblijfsjes waren voor zover ik heb kunnen ontdekken, vooral in handen van mensen uit de middenklasse: groothandelaren, winkeliers en investeerders. Zij waren de eigenaren van de bedrijven maar lieten de dagelijkse leiding over aan een baas, terwijl ze zelf in de stad woonden. Sommige eigenaren, enkele rijke regenten zoals Van Visvliet en Van der Mandere, die hierboven ter sprake kwamen, bezaten naast hun speelhof bij hun bedrijf nog een tweede buitenplaats, die verder weg van de stad lag en groter was. Men kon daar in de zomer voor langere tijd verblijven.

Molen De Parel met zijn speelhof was dus niet uniek. Er zijn meer voorbeelden te vinden van een combinatie van bedrijfsgebouw met een buitenverblijf, ook in Zeeland. Het verschijnsel lijkt zich gedurende de hele achttiende eeuw te hebben voorgedaan, waarna het in het begin van de negentiende eeuw is verdwenen.

Martin van den Broeke

1. Peter Sijnke, 'De Parel', in *De Faam/De Vlissinger*, 4 september 1985.
2. Zeeuws Archief (ZA), *Rechterlijke Archieven Zeeuwse Eilanden*, inv.nr. 1400; transportakte van 23 september 1798.
3. *Idem*, transportakte van 15 mei 1802.
4. *Idem*, transportakte van 1 mei 1802; advertentie *Middelburgsche Courant*, 22 en 26

- februari 1803 en ZA, *Archief Rekenkamer D*, inv.nr. 69831.
5. E. van Wijk, 'Molens in Middelburg. *Geschiedenis der plaatselijke molens in de loop der eeuwen*', Alphen aan den Rijn 1985, p. 78.
6. Van Wijk, a.w., p. 80-82.
7. Van Wijk, a.w., p. 79-81.
8. *Advertentie Middelburgsche Courant*, januari 1775.
9. J. Adriaanse, 'De Kroniek van Arnemuiden 1695-1794', Goes 1995, p. 158.
10. *In ieder geval bezat zijn weduwe later die buitenplaats. Zie advertentie Middelburgsche Courant van 16 april 1767 waarin een veiling wordt aangekondigd "op 't Hof van Wed. De Cliever, genaamd Groot Valkenburg, bij Meliskerke", en de verantwoording van een andere veiling op 14 december 1774 voor "Jacoba Wackier, wed. J. de Cliever" onder Meliskerke, zie ZA, Archief Rekenkamer D, inv.nr. 69541.*
11. Adriaanse, a.w., p. 117.
12. Adriaanse, a.w., p. 132-133.
13. Adriaanse, a.w., p. 140.
14. Adriaanse, a.w., p. 239.
15. M. van den Broeke, 'Jan Arends. Buitenplaatsen op Walcheren', Alphen aan den Rijn 2001, p. 118-123.
16. ZA, *Archief Rekenkamer D*, inv.nr. 69651.
17. Adriaanse, a.w., p. 272.
18. ZA, *Archief Rekenkamer D*, inv.nr. 69531.
19. *Kadastrale Atlas van Zeeland 1832. Brouwershaven. Serie Schouwen-Duiveland, deel 3, Middelburg 1999*, p. 33-39.
20. 'Zijdebalen – Lusthof aan de Vecht', *catalogus tentoonstelling Centraal Museum Utrecht*, 1981.
21. A.G. Bienfait, 'Oude Hollandsche tuinen', 's-Gravenhage 1943, deel 1, p. 168 en deel 2, afbeeldingen 209 en 210.
22. *Advertentie Goessche Courant*, 21 november 1825.